

УДК 582.688.3

Є.А. ВАСЮК, П.А. МОРОЗ

Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України
Україна, 01014 м. Київ, вул. Тімірязєвська, 1

ТАКСОНОМІЯ ВИДІВ РОДУ *VACCINIUM* ТА ЇХ УКРАЇНСЬКІ НАЗВИ

Розглянуто систематичне положення видів роду *Vaccinium* на основі їх сучасної класифікації та внесено уточнення до українських назв цих видів. Запропоновано для аборигенних видів залишити назви, які склалися історично, — брусниця, чорниця, буяхи, журавлина, для інтродукованих видів *Oxycoccus* — журавлина, *Vaccinium* — вакциніум.

Ключові слова: Angiosperm Phylogeny Group, *Ericaceae*, *Vaccinioideae*, *Vaccinium*.

У нашій країні проводиться масштабна робота з інтродукції рослин. Флора України налічує близько 7,5 тис. видів, з них майже половина інтродукованих. Основну увагу приділяють інтродукції декоративних і плодових рослин, зокрема видів з роду *Vaccinium* L.

Рід *Vaccinium* представлений вічнозеленими та листопадними кущами, напівкущами і кущиками, поширеними здебільшого в Північній півкулі. До цього роду належить багато корисних рослин з їстівними плодами, які характеризуються цінними властивостями, а також лікарські рослини. Так, чорницю в науковій медицині застосовують як в'язучий засіб, її пагони входять до складу протидіабетичного збору, а ягоди використовують як джерело вітамінів, необхідних для нормального функціонування очей. Відвар та настій листків брусниці застосовують як дезінфікуючий і діуретичний засіб. Ягоди буяхів укріплюють стінки кровоносних судин, регулюють роботу органів травлення і серця, а при регулярному використанні сприяють відновленню зору [31].

Деякі з видів роду *Vaccinium* культивуються. Найпоширенішими в культурі є *Vaccinium corymbosum* та *V. macrocarpon*.

Окремі види знаходять застосування в декоративному садівництві [4].

Під час дослідження, предметом якого були види роду *Vaccinium*, при опрацюванні літературних джерел з'ясувалося неоднозначне трактування таксономії видів цього роду та їх українських назв. Так, досі залишається дискусійним систематичне положення видів. Їх відносять то до роду *Vaccinium* (чорниця), то до роду *Oxycoccus* Hill. (журавлина), і включають то в родину *Vacciniaceae* S.F. Gray (брусничні або брусницеві), то в родину *Ericaceae* Juss. (вересові). Це є наслідком того, що таксономія роду *Vaccinium* перебуває в стадії розробки і постійно переглядається [36].

У працях, виданих наприкінці XIX — на початку XX ст., зокрема в «Систематике растений», проф. ботаніки Вармінг рід *Vaccinium* відносить до родини *Vacciniaceae* Lindl. [24]. Проте, у 9-му випуску «Флори Азиатской России», виданому у 1916 р. і присвяченому родині вересових (*Ericaceae*) Б.А. Федченко рід *Vaccinium* відносить до підродини *Vaccinioideae* родини *Ericaceae* [27].

Радянські ботаніки виділяли брусничні в окрему родину *Vacciniaceae*. Підставою для цього була наявність у них нижньої зав'язі, тоді як вересові мали верхню зав'язь [16, 28, 29].

Зарубіжні автори на відміну від вітчизняних рід *Vaccinium* відносять до підродини *Vaccinioideae* родини *Ericaceae* [36, 37, 38, 39]. У кінці XX ст. у СРСР, а пізніше — в Росії та

© Є.А. ВАСЮК, П.А. МОРОЗ, 2014

Україні ця класифікація набула поширення [5, 10, 14, 26, 30].

Розглядаючи розвиток систематики, її умовно поділяють на «класичну» і «сучасну», при цьому «сучасність» для кожного історичного етапу є своєю. В одних випадках її пов'язують з тією чи іншою еволюційною ідеєю, яка домінує на даному історичному етапі [34, 35]. В інших випадках розподіл систематики на «класичну» і «сучасну» пов'язують з появою нових методів (наприклад, кількісних) або нової фактології (біохімія, цитогенетика, молекулярно-генетичні дані) [16].

У біології апіорі вважається, що кожен організм належить до певного виду і для нього є одне правильне визначення виду. Відповідно має існувати одна правильна класифікація. Така точка зору має назву «монізм». Проте щодо родини *Ericaceae* спостерігається явище, яке можна назвати «таксономічний плюралізм». Він передбачає кілька «правильних» визначень виду, а, відповідно, і різні класифікації. Однак науковий плюралізм заперечує кумулятивний характер росту наукових знань, «узаконює» правомочність і рівноправність різних способів вивчення та опису не лише різних, а й одних і тих самих об'єктів, що означає принципову неможливість вилучення із наукового знання суб'єктивної компоненти.

В епоху глобалізації слід переходити до однозначного трактування ботанічної номенклатури, таксономії. Дослідження, проведені за останні два десятиріччя, в тому числі молекулярні, стали підставою для перегляду таксономії родини *Ericaceae*. В результаті рід *Vaccinium* розглядають у широкому розумінні включно з *Oxycoccus*. І хоча він є широкополіморфним, проте такий підхід на сьогодні є найбільш оптимальним і зрозумілим.

Згідно з останніми науковими даними (за класифікацією Системи APG III — сучасна таксономічна система класифікації квіткових рослин, розроблена «Групою філогенії покритонасінних» (Angiosperm Phylogeny Group — APG), яка відображує консенсус думок широкого кола ботаніків з різних країн, рід *Vaccinium* віднесено до відділу покритонасінних,

порядку вересовцвітих, родини вересових (*Ericaceae*), підродина брусничних (*Vaccinioideae*), триби вакцинієвих (*Vaccinieae*). Рід розділено на два підроди — журавлина (*Oxycoccus*) та власне вакциніум (*Vaccinium*). Він об'єднує близько 450 видів. До журавлин належать лише кілька видів, решта входять до складу підроду вакциніум [32, 33].

Список підродів (subg.) і секцій (sect.) роду вакциніум:

Subg. *Oxycoccus* (Sect. *Oxycoccoides*, Sect. *Oxycoccus*).

Subg. *Vaccinium* (Sect. *Batodendron*, Sect. *Brachyceratum*, Sect. *Bracteata*, Sect. *Calcicolus*, Sect. *Ciliat*, Sect. *Cinctosandra*, Sect. *Conchophyllum*, Sect. *Cyanococcus*, Sect. *Eococcus*, Sect. *Epigynium*, Sect. *Galeopetalum*, Sect. *Hemimyrtillus*, Sect. *Myrtillus*, Sect. *Neurodesi*, Sect. *Oarianthe*, Sect. *Oreades*, Sect. *Pachyanthum*, Sect. *Polycodium*, Sect. *Puxothamnus*, Sect. *Vaccinium*, Sect. *Vitis-idaea*).

Якщо із систематичним положенням роду *Vaccinium* на сьогодні більш-менш визначилися, то чіткого розуміння щодо українських назв видів цього роду немає. Перше, що впадає у око при перегляді україномовних статей та сайтів, — це те, що для видів роду *Vaccinium* використовують дві об'єднуючі назви: брусничні та брусницеві. Перша — «брусничні» — є поширенішою і використовується давно, друга з'явилася за часів незалежності України. Ми вважаємо, що правильним є використання саме першої назви, адже згідно з українським правописом маємо: брусниця — брусничний — брусничні. Приголосні основи **к**, **ц(ь)** перед суфіксом *n* змінюються на **ч** [21]. До того ж *брусничний*, як прикметник, зустрічаємо у словниках української мови [7, 25], а в Донецьку та Львові є вулиця Бруснична.

У наукових і науково-популярних джерелах назви видів роду *Vaccinium* подають по-різному. Так, *Vaccinium corymbosum* L. у літературі згадується як «голубика висока» [19], «голубика високоросла» [3, 13, 22], «чорниця висока» [1], «чорниця високоросла» [9], що є перекладами англійської загальноживованої назви — highbush blueberry. Проте ця назва російською

мовою може перекладатися і як «черника» (укр. чорниця), і як «брусника» (укр. брусниця), і як «голубика» (укр. буяхи, лохина) [2]. Трапляються також назви, утворені від наукової (латинської) назви «вакциніум щитковий» [20], «голубика щиткова», «чорниця щиткова» [3, 6], або пов'язані з походженням виду «голубика американська» [6, 31], «голубика канадська» [9], «чорниця американська». У популярній літературі можна знайти назви «голубика деревовидна», «голубика садова», «чорниця садова» [22], «лохина кушова» [8]. У Фінляндії, Швеції, Польщі саджанці *Vaccinium corymbosum* часто продають під назвою «кушова чорниця» (від фін. Pensasmustikka). У літературі також згадується «чорничне дерево» [22], так перекладається назва виду *Vaccinium corymbosum* з норвезької, проте цю назву іноді ототожнюють з іргою, тому без наведеної латинської назви не завжди зрозуміло, про який вид йдеться. Та й латинська назва виду неспеціалісту мало що говорить. Отже, є необхідність розібратися з цим питанням і поки не з'являться нові наукові дані, дотримуватися визнаної класифікації і використовувати одні назви.

За даними «Флори УРСР» [29] рід *Vaccinium* L. (брусниця, чорниця, буяхи) входить до складу родини *Vacciniaceae* (брусничні), представленої 2 родами (*Oxycoccus* Adans, *Vaccinium* L.) і 5 видами. До складу роду *Oxycoccus* (журавлина) входять 2 види: *O. quadripetalus* Gilib. — журавлина чотирипелюсткова і *O. microcarpus* Turcz. — журавлина дрібноплідна. Рід *Vaccinium* (чорниця, брусниця, буяхи) включає 3 види: *V. vitis-idaea* L. (брусниця), *V. myrtillus* L. (чорниця), *V. uliginosum* L. (буяхи, лохина). Отже, назва роду *Vaccinium* у «Флорі УРСР» збігається з україномовними назвами аборигенних видів цього роду. Проте використання потрійної назви для одного роду спричинило певні незручності, тому в подальших роботах для роду *Vaccinium* при написанні українською використовують зазвичай назву одного з видів. Здебільшого цей рід згадується під назвою «чорниця». В результаті маємо: родина *Vacciniaceae* — брусничні, але рід *Vaccinium* — чорниця.

Наукову назву роду *Vaccinium* взято з класичної латини: *baca* (*bacca*), *ae* (лат.): 1 — ягода; 2 — будь-який круглий плід. У Плінія Старшого слово «*vaccinium*» трапляється як назва рослини [14].

У російських та українських джерелах можна простежити кілька найменувань цього роду:

1. За власними назвами найвідоміших видів роду — брусниця, чорниця [3, 29, 30].

2. За транслітерацією наукової назви — вакциніум [14] (набуває поширення).

3. Як переклад наукової назви — ягідник (малопоширена) [3].

Щодо українських і російських назв, то в науковій літературі журавлиною (рос. клюква) називають види з підроду *Oxycoccus*, чорницею — здебільшого окремі види із секцій *Myrtillus* (сюди входить чорниця звичайна) та *Hemimyrtillus*; голубикою — окремі види із секцій *Cyanococcus* (голубика висока) і *Vaccinium* (буяхи); брусницею — види із секції *Vitis-idaea*. В Росії власну назву «красніка» має ще один вид із секції *Myrtillus* — *Vaccinium praestans* Lamb. Решту видів зазвичай згадують під назвою «вакциніум» або використовують лише латинську назву.

Що стосується україномовних назв аборигенних видів роду *Vaccinium*, то тут також немає порозуміння. Так, *V. vitis-idaea* трапляється під назвами «брусниця звичайна», «брусниця повзуча». У перекладі з латинської маємо «виноградна лоза з гори Іда». *Vitis* (лат.) означає: 1 — виноградний кущ, лоза; 2 — повзуче стебло. Друга частина видової назви — *Ida* *ea* — власна назва Іда (гора в центрі о. Крит). Античні автори брусницю не згадували. Назву *V. vitis-idaea* вперше зустрічаємо в працях Rembertus Dodonaeus (XVI ст.) — європейського ботаніка, лікаря, географа, астронома та Conrad Gesner — автора однієї з перших класифікацій рослин.

V. uliginosum наводять під назвами «буяхи», «лохина», «чорниця болотна», «чорниця багнова», «лохина драговинна» [23], «чорниця сира» [11], «голубика». Видова назва *uliginosus*, *a*, *um* [*uligo*] з латинської перекладається як сирий, вологий.

V. myrtillus трапляється під назвою «чорниця звичайна», «чорниця миртова» [11]. Видова назва *mirtus* (*myrtus*) з грецької перекладається як мирт, миртовий кущ.

У «Словнику українських наукових і народних назв судинних рослин» [12] наведено такі назви аборигенних видів роду *Vaccinium*: чорниця звичайна, буяхи (лохина), брусниця. В «Тривимовному словнику назв судинних рослин України», складеному в Інституті ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України [11], для цих видів пропонується єдина родова назва — «чорниця». Так, *V. vitis-idaea* — чорниця повзуча, *V. uliginosum* — чорниця сира, *V. myrtillus* — чорниця миртова. Ми з цим не погоджуємося, адже низка видів, зокрема брусниця, мають червоні плоди і застосовувати до неї назву «чорниця» (назва походить від кольору ягід та здатності чорнити руки, рот), на нашу думку, не правильно. До того ж, якщо назвати брусницю чи буяхи чорницею, то це призведе до нової плутанини.

Р.С. Омельковець, досліджуючи мотиваційні зв'язки в говірках для номінації рослин, дійшла висновку, що домінуючою мотиваційною ознакою є морфологічні властивості рослин (45,6 %). За кольором рослини або її частин (зокрема квітів, плодів, соку) назви отримали 9,1 % лікарських рослин. Серед них голубіць'а, голуб'іка, голубина, голубика; чорніц'і [15].

Українська назва «брусниця» утворилася внаслідок актуалізації місця зростання (ці рослини ростуть у соснових лісах): укр. [борина], білор. [баруўка], рос. [боровика] — брусниця. Основою є праслов'янський фітонім богь «сосна», а далі за наявності хвойних дерев утворилася назва місцевості богь «хвойний ліс».

Українські фітоніми індоєвропейського походження «лохина» [лохиня], «буяхи» — *Vaccinium uliginosum* є запозиченнями з польської мови. Назва *łochunia* походить від *wołochuni*, *wołochunu* «вид агрусу», спорідненими з укр. волос «волохатий»; пор. укр. [волохані] «буяхи». Відомо, що агрус названо так за волохатість плодів: у буяхів волохаті молоді стебла. Ці назви походять від

праслов. *volxa — «хутро, шкура», спорідненого з *volśь — «волос» та від праїндоевроп. *uel- — «рвати, смикати» [18].

На нашу думку, для широкого загалу аборигенні види роду *Vaccinium* краще називати назвами, до яких звикли, які склалися історично, — брусниця (*V. vitis-idaea*), чорниця (*V. myrtillus*), буяхи (*V. uliginosum*), журавлина (*V. oxycoccus*). Що стосується інтродуцентів, то особливо в науковій літературі правильно і логічно використовувати:

- для видів підроду *Oxycoccus* назву «журавлина»;
- для видів підроду *Vaccinium* назву «вакциніум», а для аборигенних видів — як синоніми назви «чорниця», «брусниця», «буяхи».

Наприклад, *V. oxycoccus* — журавлина звичайна, *V. myrtillus* — вакциніум миртовий, чорниця, *V. vitis-idaea* — вакциніум повзучий, брусниця, *V. uliginosum* — вакциніум сирий, буяхи, *V. angustifolium* — вакциніум вузьколистий, *V. corymbosum* — вакциніум високий. На останньому виді слід спинитися окремо. Нині в Україні з'являється багато сортового посадкового матеріалу, який відносять до *V. corymbosum* (вакциніум високий) — родоначальника більшості культурних сортів. Проте серед американських та європейських сортів є як культурні форми виду *V. corymbosum*, так і багато гібридів *V. corymbosum* з *V. angustifolium*, *V. australe*, *V. lamarckii* та іншими видами. В зв'язку з цим ми пропонуємо для дикорослих рослин *V. corymbosum* використовувати українську назву «вакциніум високий», а для сортових (зокрема гібридів) — «чорниця висока». Такий класифікаційний підхід дасть змогу уникнути непорозумінь при вживанні українських назв видів роду *Vaccinium*.

1. Андрусів Б.М. Вирощуймо чорницю! — Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. — 110 с.
2. Большой англо-русский словарь. — М.: Русский язык, 1979. — Т. 1. — С. 170.
3. Ботаника. Энциклопедия «Все растения мира». — М.: Köpennann, 2006. — С. 911.
4. Васюк Е.А. Сад на кислой почве: плюсы и минусы // Нескучный сад. — 2011. — № 4. — С. 12–15.

5. Виноградова В.М. *Ericaceae* Juss. — Вересковые // Флора европейской части СССР. — Л.: Наука, 1981. — Т. 5. — С. 40–52.
6. Витковский В.Л. Плодовые растения мира. — СПб; М.; Краснодар: Лань, 2003. — 592 с.
7. Всесвітній словник української мови <http://uk.worldwidedictionary.org>
8. Гадзало Я.М., Гулько І.П. Технологія вирощування смородини та її захист від шкідників. — Львів, 1999. — 87 с.
9. Дмитриева Л. Голубика канадская (черника высокорослая) // Нескучный сад. — 2006. — № 5. — С. 17.
10. Жизнь растений. — М.: Просвещение, 1981. — Т. 5 (2). — 342 с.
11. Зиман С.М., Дідух Я.П., Гродзінський Д.М. та ін. Тривимий словник назв судинних рослин флори України. — К.: Фітосоціоцентр, 2008. — 320 с.
12. Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. — К.: Наук. думка, 2004. — 598 с.
13. Кобрякова Т.Н., Павловський Н.Б., Войчило Н.В. // Теоретические и прикладные аспекты рационального использования и воспроизводства недревесной продукции леса: Материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Гомель, 10–12 сентября 2008 г.). — Гомель, 2008. — С. 242–245.
14. Маевский П.Ф. Флора средней полосы европейской части России. — М.: Т-во науч. изд. КМК, 2006. — 600 с.
15. Омельковець Р.С. Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України. Ін-т укр. мови. — К., 2004. — 23 с.
16. Павлинов И.Я. Классическая и неклассическая систематика: где проходит граница? // Журн. общ. биол. — 2006. — 67, № 2. — С. 83–106.
17. Павлов Н.Ф. Дикие полезные и технические растения СССР. — М., 1942. — 342 с.
18. Пащенко О.М. Семантична стратифікація фітонімічної номенклатури східнослов'янських мов: порівняльно-історичний аспект: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17 / Київ. нац. лінгв. ун-т. — К., 2006. — 19 с.
19. Рипа А.К., Коломийцева В.Ф., Аудриня Б.А. Клюква крупноплодная, голубика высокая, брусника. — Рига: Зинатне, 1992. — 216 с.
20. Рупасова Ж.А. Голубика высокорослая: оценка адаптационного потенциала при интродукции в условиях Беларуси. — Минск: Беларус. навука, 2007. — 442 с.
21. Русанівський В.М., Ажнюк Б.М., Єрмоленко С.Я. та ін. Український правопис. — К.: Наук.-вид. центр НБУВ, 2003. — С. 20.
22. Сайт www.gardenia.ru
23. Сайт www.agroua.net
24. Систематика растений д-ра Варминга. — М.: Книжный магазинъ Н.И. Мамонтова, 1893. — С. 516–520.
25. Словник української мови: В 11 т. — 1970. — Т. 1. — С. 242.
26. Тахтаджян А.Л. Система и филогения цветковых растений. — М.; Л.: Наука, 1966. — 611 с.
27. Федченко Б.А. Флора Азиатской России. — Петроградъ: Типографія М.П. Флоровой, 1916. — 88 с.
28. Флора СССР. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. — Т. 18. — С. 93–105.
29. Флора УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — С. 59–71.
30. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств. — СПб.: Мир и семья, 1995. — 992 с.
31. Юрина Л.В. Садовые новинки: ягодные культуры. — М.: Астрель, 2003. — 399 с.
32. Chase M.W., Reveal V.L. A phylogenetic classification of the land plants to accompany APG —III // Bot. J. Linn. Soc. — 2009. — 161. — P. 122–127.
33. Kron K., Powell E., Luteyn J. Phylogenetic relationships within the blueberry tribe (*Vaccinieae*, *Ericaceae*) based on sequence data from MATK and nuclear ribosomal ITS regions, with comments on the placement of *Satyria* // Am. J. Bot. — 2002. — 89. — P. 327–336.
34. Panchen A.L. Classification, evolution, and the nature of biology. — Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1992. — 398 p.
35. Patterson C. The impact of evolutionary theories on systematics. Prospects in systematics. — Oxford: Clarendon Press, 1988. — P. 59–91.
36. Rehder A. Manual of cultivated trees and shrubs. — New York: The Macmillian company, 1949. — 996 p.
37. Stevens P.F. A classification of the *Ericaceae*: Subfamilies and tribes // Bot. J. Linn. Soc. — 1971. — 64. — P. 1–53.
38. Takhtajan A.L. Diversity and Classification of Flowering Plants. — New York: Columbia Univ. Press, 1997. — 643 p.
39. *Urania* Pflanzenreich. Höhere Pflanzen 2. — Leipzig: Jena; Berlin, 1973. — 518 S.

Рекомендувала до друку Н.В. Скрипченко

Е.А. Васюк, П.А. Мороз

Национальный ботанический сад
им. Н.Н. Гришко НАН Украины,
Украина, г. Киев

**ТАКСОНОМИЯ ВИДОВ РОДА *VACCINIUM*
И ИХ УКРАИНСКИЕ НАЗВАНИЯ**

Рассмотрено систематическое положение видов рода *Vaccinium* на основании их современной классификации и внесены уточнения к украинским названиям этих видов. Предложено для аборигенных видов оставить названия, которые сложились исторически, — брусника, черника, голубика, клюква; для интродуцированных видов *Oxycoccus* — клюква, *Vaccinium* — вакциниум.

Ключевые слова: Angiosperm Phylogeny Group, *Ericaceae*, *Vaccinioideae*, *Vaccinium*.

E.A. Vasyuk, P.A. Moroz

M.M. Gryshko National Botanical Garden,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Ukraine, Kyiv

**THE TAXONOMY OF SPECIES OF GENUS
VACCINIUM AND THEIR UKRAINIAN NAMES**

A systematic position of species of the *Vaccinium* genus is considered on the base of present classification. The Ukrainian names of these species are specified. We proposed for aboriginal species the name which were formed historically (brusnytsya, chornytsya, buyakhy, zhuravlyna), but for introduced species it would be better to use zhuravlyna for *Oxycoccus*, vaksynium — for *Vaccinium*.

Key words: Angiosperm Phylogeny Group, *Ericaceae*, *Vaccinioideae*, *Vaccinium*.